

ההיכל והספר

רשמי סיור ב'היכל הספר' לאחר פתיחתו מחדש

א. פתיחה

גילויין של מגילות מדבר יהודה היה אחד ההישגים הארכאולוגיים החשובים ביותר של המאה העשרים, ויש אומרים: ההישג החשוב ביותר.¹ התנ"ך, 'ספר הספרים' המקודש, הוא יסוד אמונת היהדות, והטביע חותמו על הנצרות ואף על האסלאם. והנה נתגלו כתבי יד רבים של ספרי התנ"ך, הקדומים בכאלף שנים לכתבי היד השלמים, העתיקים ביותר שהיו ידועים עד אז.²

* המחברים מודים לפרופ' חנן אשל ולפרופ' ישראל רוזנסון שקראו את המאמר, תיקנו והעירו. הערות אחדות שלהם שולבו במאמר.

1. "מגילות ים המלח [...] הן ללא ספק התגלית החשובה ביותר שנתגלתה בארץ ישראל בתחומי המקרא, ההיסטוריה ותולדות היהדות והנצרות" (י' ידן, **המגילות הגנוזות ממדבר יהודה**, ירושלים-תל אביב תשי"ח, עמ' 9).

2. זמנן המשוער של מגילות מדבר יהודה הוא משנת 250 לפנה"ס ועד שנת 135 לספירה. ראה: ע' טוב, 'הטקסטים המקראיים שנמצאו במדבר-יהודה ותרומתם לביקורת נוסח המקרא', בתוך: מ' ברושי ואחרים (עורכים), **מגילות מדבר יהודה: ארבעים שנות מחקר**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 66. מבין כתבי היד המאוחרים למגילות מדבר יהודה, כתב היד המקראי המתוארך הקדום ביותר הוא כתב יד הנביאים מקהיר משנת 895 לספירה, אולם יש המערערים על האותנטיות של הקולופון הקובע את התאריך הזה. ראה: מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה', **ספונות**, יט, ירושלים תשמ"ט, עמ' 259-250. כתב היד המתוארך הקדום ביותר מלבד כתב יד קהיר, הוא כתב יד סנט-פטריסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. II B 17, שנכתב בשנת 930 בידי שלמה בן בויאעא (הסופר שכתב גם את כתר ארם צובה; ומכאן שגם כתר ארם צובה נכתב בחצי הראשון של המאה העשירית). אהרן דותן סובר, כי כתב היד של התורה מן המוזאון הבריטי שסימנו Or. 4445, קדום מכתר ארם צובה. ראה: A. Dotan, 'Reflections Towards a critical Edition of Pentateuch Codex Or. 4445', *Estudios Masoreticos* (X Congreso de la IOMS), Madrid 1993, pp. 39-51. בין קטעי הגניזה חסרי התאריך יש קטעים הקדומים ככל הנראה לכתבי היד הידועים. ראה: י' יבין, ערך 'מקרא, כתבי-יד של המקרא', **אנציקלופדיה מקראית**, ה, עמ' 419; ע' ירדני, 'שעטנ"ז ג"ץ ופרשות פתוחות וסתומות בקטע חדש של ספר בראשית מן הגניזה', **דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות** ד 1, ירושלים תש"ן, עמ' 173-180; ע' אנגל, 'לשאלת תיארוכם של קטעי הגניזה הקדומים', שם, עמ' 181-188; י' יבין, **המסורה למקרא**, ירושלים תשס"ג, עמ' 5. כתבי היד הקדומים של תרגום השבעים הם מן המאה

תחילת הגילוי של מגילות מדבר יהודה היה בשנת תש"ז (1947). בנובמבר 1947 רכש פרופ' אליעזר ליפא סוקניק שלוש מגילות, ובנו יגאל ידן רכש ארבע מגילות נוספות בשנת 1954 במבצע חשאי.³ בעקבות זאת נבנה בירושלים מבנה מיוחד להצגתן לקהל, והוענק לו השם רב המשמעות 'היכל הספר', הרומז למעין מקדש מודרני ולספר הידוע, הלוא הוא ספר הספרים. 'היכל הספר' נחנך בשנת 1965. בעת האחרונה אורגנה מחדש התצוגה ב'היכל הספר', ובשנת תשס"ד הוא נפתח מחדש לקהל. במאמר ביקורת זה אנו מבקשים לסקור את 'היכל הספר' המחודש, ולהביא את רשמיו משני סיורים משותפים שערכנו בו.⁴

איור מספר 1: 'היכל הספר' - מבט מבחוץ (באדיבות מוזאון ישראל, ירושלים).

- הרביעית והמאה החמישית. ראה: ע' טוב, 'תרגומים יוניים', בתוך: ח' רבין (עורך), **תרגומי המקרא: פרקי מבוא**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 93-94.
3. תיאור מפורט של תהליך הרכישה של המגילות ראה אצל: י' ידן, **מגילת המקדש**, תל אביב תש"ן, עמ' 41-72.
4. ביקרנו ב'היכל הספר' בכ' בכסלו תשס"ה (3 בדצמבר 2004) ובז' באדר ב תשס"ה (18 במרס 2005). קדם לשני הביקורים המשותפים ביקור של יואל אליצור לבדו בשלהי תשס"ד, אשר בעקבותיו באה התכתובת המפורטת בנספח למאמר זה.

שלושה חידושים מרכזיים בתצוגה החדשה:

1. כלולות בה מגילות שנתגלו ונתפרסמו בשנים האחרונות, כגון מגילת 'מקצת מעשה התורה'.
2. המגילות מוצגות בחלונות תצוגה חדשים ומוארים.
3. הקומה התחתונה בהיכל מוקדשת ל'כתר ארם צובה' ותולדותיו, והיא למעשה תערוכה בפני עצמה.⁵

כמוזאון, מטרתו של 'היכל הספר' היא להביא את הממצאים ומסקנות המחקר אל הקהל הרחב. תצוגה טובה תפנה בעת ובעונה אחת אל קהלים מגוונים: צעירים ומבוגרים, בני לאומים שונים, בעלי רקע מוקדם בנושא וחסרי רקע כזה, מתעניינים המוכנים להקדיש זמן רב לביקור ומבקרים לרגע שזמנם מוגבל.

מלאכתם של אוצרי תערוכה כזאת, העוסקת בתנ"ך ובשורשיו, אינה קלה: האמירה לקהל צריכה להיות מדויקת מבחינה מדעית, ועם זאת ברורה ומפושטת דייה כדי להיקלט בקלות. אמירה מעניינת צריכה להעביר מסרים ערכיים מסוימים, מבלי לחטוא בהטפה, ומבלי לפגוע באובייקטיביות המדעית. ניסינו לבדוק כיצד עמדו האוצרים במשימה רגישה זו.

'היכל הספר' מורכב מאולם הכניסה הראשית, ומשלושה מרחבי תצוגה. לכל אחד מהם נקבע נושא לעצמו: אורחות חייהם של אנשי קומראן מוצגים במסדרון הגישה הארוך; המגילות - באולם המרכזי; וכתר ארם צובה - בקומה התחתונה.

ב. אולם הכניסה

אולם הכניסה מרווח וריק, והדבר מאפשר לקבוצות של מבקרים לשמוע הסבר ראשוני לפני כניסתם להיכל. על קירות השיש בשני צדי האולם נטבעו כמה שורות מן המגילות, הבאות בהגדלה לרוחב כל הקיר, ומשמשות כעיטור נאה. בפינת האולם מוצג לוח המציג את מכלול התצוגה ב'היכל הספר', וזו לשונו:

היכל הספר נבנה כדי לשמש משכן לשבע המגילות הגנוזות הראשונות שנמצאו בקומראן ב-1947, ובראשן מגילת ישעיהו המקראית המוצגת במרכזו. מיקומה של מגילה עתיקה זו בלב ההיכל מסמל את מקומו המרכזי של התנ"ך בעם ישראל. מרבית היצירה הרוחנית שנכתבה אחריו מתייחסת לטקסט מכונן זה, אשר לימים הטביע את חותמו על הנצרות ועל האסלאם.

5. תהליך השיפוץ של 'היכל הספר' כלל גם שיפוץ פיזי של כיסוי הכיפה, הקיר השחור בכניסה, ושינויים בתאורה ובאקלים השורר בבניין. כל אלה לא יידונו כאן. כמו כן איננו עוסקים בשאלות כמו מקומו של 'היכל' במכלול של המוזאון כולו. אין צריך לומר שמבנה 'היכל הספר' מכתוב לאורך התצוגה המחודשת כמה וכמה נתונים ומגבלות שאינם ניתנים לשינוי.

התצוגה בהיכל הספר מבקשת לצאת אתכם, המבקרים, למסע לאורך הזמן, שבו תעקבו אחר גלגולו של ספר-הספרים: מכתבי-היד של המקרא הקדומים ביותר עלי אדמות שנמצאו במדבר יהודה, דרך אנשי כת קומראן שניסו לתרגם את האידיאלים המקראיים בחייהם, ועד לסיפורו המופלא של כתר ארם-צובא - כתב-היד של התנ"ך המדויק ביותר בעולם לפי נוסח המסורה, והקרוב ביותר לזה שאנו מחזיקים בידינו היום.

דורות של סופרים וחכמים עסקו בהעתקת התנ"ך, במסירת קריאתו המדויקת על טעמיה ודקדוקיה, ובמתן פרשנויות לתוכנו. ספר יסוד זה שכובד ונשמר אלפי שנים היה ועודנו מקור של נחמה לסובל, השראה ליוצר ותקווה לאדם באשר הוא.

כיתוב זה מגדיר היטב את התכנים המוצגים ב'היכל הספר', והוא בא על שלט קטן בפנית האולם, אולי מתוך תפיסה הסוברת, שבמוזאון ראוי להצניע כיתובים מתודולוגיים. אנחנו, מכל מקום, עקבנו אחר קבוצות ויחידים שנכנסו להיכל, וראינו שכמעט כל המבקרים לא הבחינו כלל בכיתוב זה, ולדעתנו עדיף היה להציגו ליד פתח הכניסה.

הדברים מגדירים את תוכנו של שלוש התצוגות שב'היכל הספר', וקושרים אותן אל נקודה מרכזית אחת: **התנ"ך**. המגילות וכתר ארם צובה אכן קשורים ישירות אל התנ"ך: המגילות הן המקור העתיק ביותר הידוע לנו, המוסר טקסט מקראי רצוף,⁶ וכתר ארם צובה הוא המייצג המעולה ביותר של נוסח המסורה שנתקבל בעם ישראל. אולם הקישור של אנשי כת קומראן לתנ"ך, כמי "שניסו לתרגם את האידיאלים המקראיים בחייהם" - מאולץ ביותר, שהרי רבים בישראל בכל הדורות מנסים אף הם לקיים את האידיאלים המקראיים. אף על פי כן, העמדת התנ"ך כציר המרכזי היא נכונה לדעתנו, שהרי עיקר חשיבותן של המגילות הוא קשרן אל התנ"ך. נכונה בעינינו גם ההחלטה להציג את כתר ארם צובה כחוליה מרכזית ב'היכל הספר', אף שהוא שייך לתקופה היסטורית אחרת, וזמנו למעלה מאלף שנים אחרי הממצאים מקומראן. כתר ארם צובה מוצג במוזאון ישראל משנת 1993, לאחר שעבר תהליך שימור ושיקום בן כמה שנים במעבדות המוזאון. בשנים הראשונות הוצג הכתר באולם הכניסה כמוצג עצמאי. עתה יוחד לו אולם מיוחד, וכך מוצג טוב יותר הקשר בינו לבין המגילות כחוליות בשרשרת של מסירת התנ"ך.

6. קדמו למגילות קטעי מקרא קצרים, שנכתבו לעצמם ולא כחלק מכתובת המקרא, בלוחיות הכסף שנתגלו בכתף הינום. ראה: ג' ברקאי, 'ברכת הכהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים', **קתדרה** 52, תשמ"ט, עמ' 76-37; ש' אחיטוב, **אסופת כתובות עבריות**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 22-19. בן זמנן של מגילות קומראן הוא פפירוס נאש (עשרת הדיברות בנוסח הרמוניסטי שנמצא במצרים על פיסת פפירוס מאורכת). לפי הדעה המקובלת כיום יש לתארכו לימי החשמונאים. ראה: ע' טוב, **ביקורת נוסח המקרא**, ירושלים תש"ן, עמ' 94; E. Eshel, '4Qdeut - A Text that has Undergone Harmonistic Editing', *HUCA* 62, 1991, p. 123, n. 36

בשולי אולם הכניסה מוצגת שורה ארוכה של תצלומים (בשחור לבן), המציגה את תולדות הגילוי של מגילות קומראן, מן הגילוי הראשון בשנת 1947, ועד חנוכת 'היכל הספר' בשנת 1965. הלוח המלווה את התצוגה הזאת מספר, כי בשנת 1947 נתגלו שבע מגילות, וכולן נרכשו ומוצגות ב'היכל הספר'. בשנים 1949-1956 נתגלו קטעים מ-950 מגילות שונות, ובהן כ-200 מגילות מקראיות. מאז לא נמצאה מגילה נוספת באתר קומראן.

ג. אנשי קומראן

מסדרון הכניסה הארוך בנוי חמש חוליות, שבכל אחת מהן חלון תצוגה מימין ומשמאל. האפולולית שבמסדרון יוצרת אסוציאציה של מערה, המזכירה את מערות קומראן שבהן נתגלו המגילות, וגם יוצרת ציפייה לקראת הכניסה אל האולם המרכזי. כאמור, הנושא המוצג במסדרון הוא אנשי כת קומראן ודרך חייהם, תוך הקבלה לתיאור האיסיים בכתביהם של מחברים קדומים (פליניוס ויוסף בן מתתיהו), מכתבי הכת, ומן הממצאים הארכאולוגיים שנמצאו בקומראן. בחלונות התצוגה מצויים ציטוטים מן המקורות הנזכרים, ומוצגים קטעי מגילות (קטע מ'ברית דמשק', מזוזה ותפילין) וממצאים ארכאולוגיים (כגון סנדל, מסרק, קרדום, מעדר, מסמרים, חותם, אריג, שעון שמש, נרות, כלי אוכל ושרידי אוכל). ואלה הכותרות של עשרת חלונות התצוגה: חורבת קומראן - המרחב הציבורי; סוד מניין הימים (לוח השנה של אנשי הכת);⁷ החיים במדבר; נזירים או משפחות?; התפילה בצוותא;⁸ עובדי אדמה ורועי צאן; קהילה שיתופית; טבילה וטהרה; הסעודה המשותפת; העבודה שבלב בלילה ובשבת.

הכותרת "נזירים או משפחות?" ראויה לציון מיוחד. היא מציגה התלבטות בין החוקרים בשאלת הזיקה בין חורבת קומראן לבין אורח החיים של הכת העולה מתיאורי המגילות, ובעיקר ממגילת 'סרך היחד'. מן המגילות עולה שבכת קומראן היו חברים רק נזירים גברים,⁹ ואילו בחורבת קומראן נמצאו גם קברים של נשים

7. בחלון התצוגה הזה מוצגת מגילה ארמית Brontologion (סימנה: 4Q318. פרסום: *DJD* 36, pp. 259-274, 2000; זוהי מגילה שבה נזכרו לראשונה בארמית שנים עשר המזלות, תוך ניסיון ללמוד על העתיד על סמך רעמים). אוצרי 'היכל הספר' אינם מסבירים מה פשר השם הזה, מה תוכן המגילה, ומה הקשר בינה ובין הלוח ומניין הימים. בחלון מובא ציטוט קצר מסרך היחד (א 14-15): "ולא לקדם עתיהם ולא להתאחר מכול מועדיהם", וראוי היה להזכיר גם את ספר היובלים.

8. מוצגת כאן "מגילת הברכות היומיות" (4Q503), ולצדה תפילין שנמצאו בנחל מורבעת (Mur 4). לא צוין במפורש כי התפילין נמצאו במקום אחר, וזמנן מאוחר מזה של ממצאי קומראן.

9. וכך אומר יעקב ליכט: "חבורה זו, המתוארת בסרך-היחד, מתקיימת על גיוסם המתמיד של ישראלים מבוגרים המצטרפים אליה מרצונם ('מתנדבים'). סרך-היחד אינו מביא במניין את האפשרות, שאדם ייולד בחבורה המתוארת בו, או שיגיע בה לבגרות. כמו-כן אין בחוקיו כל

וילדים, וכן תכשיטי נשים המוצגים בחלון התצוגה. הפתרון המוצע הוא, שהקברים שייכים לתקופה היסטורית מאוחרת יותר, ואפילו מאוחרת מאוד. מכל מקום לא נקבעו כאן מסמרות. נושא זה מסעיר את חוקרי התקופה בשנים האחרונות.¹⁰ אוצרי 'היכל הספר' נוטים כנראה לדעה המסורתית, המקשרת בין אתר קומראן לבין הכת שחייה משתקפים במגילות קומראן (לדעתנו בצדק). אבל מכל מקום, את השאלה הם מציגים כשאלה פתוחה, שטרם זכתה להכרעה סופית במחקר.

הנושא "קהילה שיתופית" הוא אכן מאפיין חשוב של אורח החיים של אנשי הכת, אולם קשה לחשוב על ממצא ארכאולוגי שימחיש או יבטא זאת. בחלון התצוגה מוצגים משקולות ומטמון כסף, ש"אפשר שכלל את המטבעות שהפקידו אנשי הכת החדשים בידי הרבים". אך מטמון כסף יכול לבטא שיתופיות בדיוק כמו את ההפך הגמור: רכושנות וחמדת ממון. לצדו מוצג אוסטרקון (שבר חרס כתוב), שהתגלה בקומראן, "ולפי אחת הקריאות האפשריות שלו, ייתכן שהוא מעיד על מנהג העברת נכסי המועמד החדש לטובת העדה". מאחורי המשפט המסויג הזה מסתתר לו ויכוח מרתק בין החוקרים. פרנק מור קרוס ואסתר אשל פרסמו את שטר המכירה הזה שנרשם על חרס, וקראו בו את המילים: "וכמלותו ליחד", כלומר, הקונה מתחייב למסור את הרכוש שקנה לידי העדה, כאשר יגיע זמנו להצטרף אליה כחבר מן המניין. לפי הקריאה הזאת הרי לפנינו עדות מוחשית ומרשימה, הקושרת את האנשים שחיו בחורבת קומראן אל כת ה'יחד' המתוארת במגילות. אלא שחוקרים אחרים חלקו על דרך הקריאה הזאת של החרס, וקראו: "וכול אילן אחר".

לפי הקריאה הזאת הועם זוהרו של החרס, והוא חזר להיות שטר מתנה רגיל...¹¹ ראוייה לציון העובדה, כי למרות קהל המבקרים הנוצרי הרחב, לא נתפתו האוצרים לקשור במפורש בין אנשי קומראן ובין ראשיתה של הנצרות, והסתפקו באמירות כלליות כי התנ"ך הטביע את חותמו על הנצרות, וכי גילוי המגילות שופך

סימן למציאותן של נשים בחבורה" (י' ליכט, 'מבוא לסרך היחד', **מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 8).

10. היחס בין אתר קומראן לכת המגילות הוא נושא מרכזי בספרה של ג'ודי מגנס - J. Magness, *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*, Grand Rapids, Michigan 2002 ושוב בספרה החדש - Lueven *Debating Qumran: collected essays on its archaeology*, 2004. וראה גם: י' הירשפלד, 'קומראן בתקופת בית שני - הערכה מחודשת של ממצאי החפירה', **קתדרה** 109, תשס"ד, עמ' 50-55; ח' אשל, 'חורבת קומראן והמגילות - תגובה למאמרו של י' הירשפלד', שם, עמ' 62-51; מ' ברושי, 'מנזר או חווה? - תגובה למאמרו של י' הירשפלד', שם, עמ' 68-63; הנ"ל, 'ההייתה בקומראן חווה חקלאית?', **קתדרה** 114, תשס"ה, עמ' 10-5.

11. שטר זה מיוחד בכך ששפתו עברית, ולא ארמית או יוונית. ראה: F.M. Cross and E. Eshel, *Ostraca from Khirbet Qumrân*, *IEJ* 47, 1997, pp. 17-28; 'ע' ירדני, **אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה א**, ירושלים 2000, עמ' 213; א' קימרון, 'לתקנת המהדורות של מגילות מדבר יהודה', **מגילות א**, תשס"ג, עמ' 144.

ההיכל והספר - רשמי סיור ב'היכל הספר' לאחר פתיחתו מחדש

אור על ראשיתה של היהדות הרבנית ושל הנצרות הקדומה. חוקרים מסוימים בעולם הנוצרי ניסו למצוא קשרים ספציפיים יותר,¹² ונראה כי האוצרים מביעים את דעתם בשתיקה, שאין ראיות של ממש לכך.

לקראת סופו של המסדרון מצוי חדרון מואר, ושני כדי חרס מוצגים בו משני צדי המעבר. בכדי החרס האלה נמצאו כמה מן המגילות השלמות, והרי זו חוליית מעבר מתאימה ומרשימה מאנשי קומראן אל המגילות.

ד. אולם המגילות

התחושה הראשונה בעת הכניסה לאולם המרכזי של 'היכל הספר' היא של הלם והפתעה. החלל אינו גדול מאוד, אבל צורתו המיוחדת, משחקי האור והאפלולית, ובמיוחד הבמה המרכזית - כל אלה יוצרים רושם חזק אצל המבקר (ראה איור מספר 2). במרכז הבמה המוגבהת מוצגת המגילה החשובה ביותר, הלוא היא המגילה

איור מספר 2: האולם המרכזי של 'היכל הספר' (באדיבות מוזאון ישראל, ירושלים).

12. הנה ציטוט לדוגמה: "The case of Qumran is especially significant because John was like the people of Qumran in many respects; he may even have been a member of that group or a similar group" (P.W. Hollenbach, 'John the Baptist', *The Anchor Bible dictionary* III, 1992, p. 892). וראה ההפניות שם.

השלמה של ספר ישעיהו. בראש עמוד התצוגה העגול באה מעין ידית, ובעלי דמיון יכולים לראות פה מעין מזבח במרכז ההיכל, ולהב אש במרכזו.

מבוכה מסוימת טמונה בעובדה, שמה שמוצג במרכזיות ובהבלטה כה מרובה הוא בסך הכול העתק נייר של המגילה המקורית. נראה שבוני 'היכל הספר' התכוונו להציג את המגילה המקורית, אולם נתברר כי הצגה של המגילה השלמה באופן שכזה (במאונך), עלול לפגוע בשימורה. לפיכך הוחלט להציג בעמוד המרכזי העתק של המגילה, ובאחד מחלונות התצוגה ההיקפיים - מוצג חלק מן המגילה המקורית. לשבחם של האוצרים ייאמר, כי אינם מסתירים את הדבר מן הצופים. בכיתוב על העמוד המרכזי מודגש: "העתק פקסימיליה של מגילת ישעיהו השלמה. נייר" ובאה הפניה לחלון התצוגה ההיקפי.

שמונת חלונות התצוגה ההיקפיים, הם אחד החידושים של התצוגה המחודשת. מי שביקר בתצוגה הקודמת זוכר בוודאי את כפתורי התאורה, שאפשרו לצופה להדליק לזמן קצר את התאורה על המגילות, מחשש לפגיעה בהן. עתה נמצאה דרך חדשה להצגת המגילות כשהן מוארות היטב ובאופן מתמיד, ונתונות בחלונות תצוגה גדולים ומרשימים יותר. עם זאת ראוי לציין, כי המרחק הפיזי בין הצופה ובין המגילות הוא עתה גדול יותר, ונמנעת מן הצופה ההרגשה האינטימית של צפייה במגילות ממרחק סנטימטרים ספורים, כך שיוכל להבחין בפרטים קטנים במגילה.¹³

בביקורנו השני ב'היכל הספר' גילינו, כי כל המגילות שראינו חודשים ספורים קודם לכן הוחלפו באחרות. באתר האינטרנט של 'היכל הספר' מצאנו את ההסבר לכך: מכיוון שהמגילות שברירות מאוד, ואי-אפשר להציג אותן זמן ממושך, פותחה שיטה של סבב בהצגת המגילות: מגילה מוצגת משלושה עד שישה חודשים ומוחלפת באחרת. אחרי שהיא מורדת מהתצוגה, היא מאוחסנת במחסן מיוחד כדי 'לנוח' מהחשיפה. חלונות התצוגה הם קבועים, ולכל אחד מהם נושא מוגדר וכיתוב קבוע, אלא שהמגילות ה'שייכות' לכל חלון הן רבות, ורק חלקן מוצג בכל פעם. כל מגילה נתונה על גבי לוח לבן, ומכוסה בזכוכית. על הלוח הלבן מצוינים הפרטים הקשורים במגילה: שמה ומספרה, מקום גילוייה, זמנה המשוער וכדומה.

כיוון התנועה הנכון באולם הוא בניגוד לכיוון השעון. אולם אין כל ציון שיבהיר זאת לצופה שאינו בא במסגרת קבוצה מודרכת. בעיה דומה - ואף חריפה יותר - קיימת בתצוגה העוסקת בכתר ארם צובה. תצוגה זו ערוכה בסדר היסטורי ברור, ואף כאן בניגוד לכיוון השעון - אך מרבית המבקרים בתערוכה, בעת ששהינו במקום, הלכו דווקא בכיוון ההפוך...

כותרתו של חלון התצוגה הראשון - "לימוד וכתביבה", ומוצגים בו אוסטרקונים שעליהם אותיות האלפבית, שרוכים שהיו כרוכים על המגילות, וכן מגילה ובה

13. בניגוד למתואר פה, התצוגה בתערוכה על כתר ארם צובה היא בשלחנות תצוגה שטוחים, ושם יכול המעוניין בכך להתכופף ולראות את המוצגים מקרוב.

תפילה לשלומו של יונתן המלך.¹⁴ החלון הזה קשור בעצם להווי החיים של אנשי קומראן, כותבי המגילות, ומבחינה זאת יכול היה להיכלל גם בתצוגה הקודמת שבמסדרון הכניסה. בביקורנו השני מצאנו בחלון הזה מגילה הכתובה בכתב סתרים,¹⁵ ומגילה של ספר שמות הכתובה בכתב עברי.

בחלון השני - "מגילות המקרא", מוצגת יריעה בת שבע עמודות ממגילת ישעיהו השלמה (שהעתקה בא, כזכור, בעמוד התצוגה המרכזי). נבחר פה העמוד הכולל את "נחמו נחמו עמי" (מ', א), ומוכיח כי בעת כתיבת המגילה נחשב חלקו השני של ספר ישעיהו חלק אינטגרלי של הספר. בביקורנו השני הוצגה היריעה הקודמת לה, ובה הפרקים כ"ח-ל"ז של ספר ישעיהו.

בכיתוב המלווה שבחלון התצוגה, נאמר כי במדבר יהודה נמצאו קטעים מכל ספרי התנ"ך, פרט לנחמיה ואסתר. אשר לספר נחמיה - לפי המסורה נחשבים עזרא ונחמיה לספר אחד מעשרים וארבעה כתבי הקודש. אחת המגילות¹⁶ מכילה שריד מספר עזרא (פרקים ד'-ו'), וסביר להניח שמגילה זו כללה מעיקרה גם את נחמיה. באשר להיעדרה של מגילת אסתר מספריית קומראן, ייתכן שניתן להסיק מן הממצא השלילי הזה מסקנות הנוגעות לתפוצתה של מגילת אסתר בימי הבית השני.¹⁷ אולם ראוי להזכיר בהקשר זה, את דבריו של עמנואל טוב: "סביר להניח שרק במקרה לא

14. סימנה של המגילה: 4Q448. פרסום: *DJD* 11, 1998, pp. 403-425. ראה: א' וח' אשל וע' ירדני, 'חיבור מקומראן ובו קטע ממזמור קנד ותפילה לשלמו של יונתן המלך וממלכתו', **תרביץ** ס, תשנ"א, עמ' 295-324. יונתן המלך הוא אלכסנדר ינאי, שמלך בשנים 103-76 לפנה"ס.

15. סימנה של המגילה: 4Q298. פרסום: *DJD* 20, 1997, pp. 1-30. ובה [דברי] משכיל אשר דבר לכול בני שחר".

16. סימנה: 4Q117. פרסום: *DJD* 16, 2000, pp. 291-293.

17. פורים עצמו נחוג במשך כל התקופה ("יום מרדכי" - מקבים-ב ט"ו, 36; "על כן חוגגים גם כיום כל היהודים שבעולם הנושב את הימים האלה ושולחים מנות איש לרעהו" - קדמוניות היהודים יא 292 [מהד' שליט, כרך שלישי, עמ' 27]). לעומת זאת, קריאת המגילה לא הייתה כנראה בראשונה ממצוות היום. המגילה עצמה, וכן מקבים-ב ויוסף בן מתתיהו, אינם מזכירים **קריאת** מגילה. רק במשנה נזכר דבר זה לראשונה, ובברייתא מסופר שכשבא ר' מאיר לעסיא לא מצא שם מגילת אסתר, וכתבה על פה (תוספתא מגילה פ"ב ה"ב, ובמקבילות). קריאת המגילה בלילה אינה נזכרת במקורות התנאיים ולא בירושלמי, ובמסכת סופרים הייתה מנהג התלוי ב"מקום שנהגו" (מסכת סופרים כ"א, ח), ורק בבבלי נקבעה כחובה (בשם ר' יהושע בן לוי). גם העובדה שבגרסות השבעים יש תוספות סיפוריות ארוכות למגילה, שאין כדוגמתן בחמישה חומשי תורה, מרמזת אולי שהמגילה הייתה אז בבחינת טקסט חופשי יותר, ולא קראוה בברכה ברבים. במשנה, לפי פשוטה, הברכה על המגילה תלויה במנהג (אביי במגילה כא ע"ב מסייג: "לא שנו אלא לאחריה, אבל לפניא מצוה לברך, דאמר רב יהודה אמר שמואל: כל המצוות מברך עליהן עובר לעשייתן"; אבל בגוף הסוגיה רואים שעד ימי האמוראים האחרונים לא היה נוסח קבוע לברכות המגילה, לא לפניא ולא לאחריה).

נשתמרו קטעים של ספר קטן זה. למשל, מספר דברי הימים הארוך נשתמר קטע קטן בלבד.¹⁸

בחלון השלישי - מגילות "הספרים החיצוניים", הוצגו שלוש מגילות: "טוביה" ו"צוואת לוי" הכתובות בארמית, וכן "מאורות חנוך".¹⁹ בביקורנו השני הוצגה יריעה ממגילת תהילים,²⁰ הכוללת גם מזמורים חיצוניים, אפוקריפיים, שאחד מהם נמצא גם בתרגום השבעים.

בחלון הרביעי - "המגילות הכיתתיות - הפשרים", הוצגה בביקורנו השני מגילת "פשר חבקוק", שהיא אחת משבע המגילות הראשונות שנתגלו ונרכשו, ולשם הצגתן הוקם 'היכל הספר'.²¹ בכיתוב המלווה נאמר, כי נמצאו שבעה עשר "פשרים" העוסקים בספרי הנבואה, כגון ישעיהו, נחום או חבקוק, ואחד - בספר תהילים, שאותו ראו אנשי הכת כספר נבואי. בביקורנו הראשון לא הוצג אף אחד מן הפשרים האלה, וספרות הפשרים יוצגה באמצעות מגילה המכונה florilegium, שמשמעו אנתולוגיה של פסוקים שחוזרת לראשיתה (כמו זר פרחים). מגילה זו דורשת פסוקים העוסקים במקדש העתידי, משירת הים, משמואל, מישיהו, מעמוס ומתהילים, והמונח "פשר הדבר" בא בה פעמיים, ביחס לשני המזמורים הראשונים בתהילים.²² בדברי ההסבר נאמר, כי הפשרים נחלקים לשני סוגים: הראשון הוא "פשרים נושאים", המיוצגים במגילה האמורה, והשני הוא "פשרים רצים", המביאים לסירוגין - ציטוט של פסוק מדברי הנביא, ואחריו "פשר".

באותו חלון תצוגה ראינו בביקור הראשון את אחד הטפסים של מגילת "מקצת מעשה התורה". מגילה זו אינה שייכת אל הפשרים, ודומה כי מהותה ומעמדה נתקפחו בכך שצורפה אליהם. המגילה, שנתפרסמה לראשונה בשלמותה בשנים האחרונות,²³ נושאת אופי ייחודי, בכך שהיא מתפלמסת בנושאים הלכתיים עם עמדת הפרושים שבאה לידי ביטוי בספרות חז"ל. גם לשונה של המגילה מיוחדת,

18. ע' טוב (לעיל, הערה 6), עמ' 83, הערה 77.

19. הכיתוב המלווה, מגדיר את הספרות הפסידו-אפיגרפית: "ספרים המיוחסים לסופר בדוי", ודומה שהגדרה זו אינה מדויקת: לא הסופר הוא בדוי אלא הייחוס, ומדויק יותר היה לדבר על ספרים שנכתבו בדורות מאוחרים, ויוחסו לאישיות מקראית.

20. סימנה: 11Q5. פרסום: *DJD* 4, 1965.

21. שתיים משבע המגילות האלה לא הוצגו בשני הביקורים, ואפשר שיוצגו בעתיד: מגילת ישעיהו השנייה שרכש א"ל סוקניק בשנת 1947, והמגילה החיצונית לבראשית שנרכשה בארצות הברית בשנת 1954 באמצעות בנו יגאל ידין.

22. סימנה של המגילה 4Q174, או 4Q Florilegium. פרסום: *DJD* 5, 1968, pp. 53-57.

23. סימנה של המגילה 4Q394-398. היא שוחזרה מפיסות קלף קטועות, ופורסמה על ידי א' קימרון וג' סטרנגל ב-*DJD* 10, 1994. דיון נרחב על תוכנה, ראה: 'זוסמן, חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה: הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת מקצת מעשה התורה', **תרביץ** נט, תש"ן, עמ' 76-11.

ההיכל והספר - רשמי סיור ב'היכל הספר' לאחר פתיחתו מחדש

והיא קרובה יותר ללשון חז"ל מאשר ללשון המקרא. לדעתנו, ראוי היה להקדיש למגילה זו מקום מיוחד, ולהסביר למבקרים את טיבה וייחודה. נעבור עתה אל החלון השישי - "מגילת המקדש" (ואל החלון החמישי נחזור בהמשך הדברים). מגילה זו היא הארוכה במגילות, ואורכה למעלה משמונה מטרים.²⁴ נביא פה את הכיתוב המלווה את המגילה, כדוגמה טובה להצגה מדעית ראויה:

המגילה כתובה בסגנון ספר דברים, ואלוהים מדבר בה כביכול בגוף ראשון. יש הגורסים שהיא 'מדרש הלכה', ויש הגורסים שהיא מעין 'תורה חדשה' המשלבת את הדיונים השונים הנוגעים למקדש יחד עם גרסה חדשה של חוקי התורה המזכרים בספר דברים יב-כג. מחברה היה שייך ככל הנראה לחוגים כוהניים, והיא הועלתה על הכתב לפני פרישת העדה מאנשי ירושלים [...] נראה כי הרקע לכתבתה היה המחלוקת סביב בית-המקדש הקיים בירושלים.

שים לב להבחנה הראויה בין עובדות (בשורה הראשונה), ובין השערות והשקפות שונות של חוקרים, המלוות בביטויים "יש הגורסים... ויש הגורסים", "ככל הנראה", "נראה כי".

מגילת המקדש קשורה קשר הדוק אל המקרא ופרשנותו. משום כך העדפנו להקדים את הדיון בה לשלוש המגילות הכיתתיות המובהקות, שהקשר בינן ובין המקרא רחוק יותר: מגילת סרך היחד (בחלון החמישי), מגילת ההודיות (בחלון השביעי) ומגילת מלחמת בני אור בבני חושך (בחלון השמיני והאחרון).²⁵ מגילת סרך היחד היא תקנון הכת, ושבעת הטורים המוצגים ממנה כתובים בכתב ברור, ונשתמרו באופן מרשים ויוצא דופן.²⁶ נעיר כי המילה 'סרך' מקורה בטקסט המגילות עצמו. דבר זה נרמז בכיתוב העברי ('סרך = תקנון'), אך בתרגום האנגלי כתוב רק rule והמונח 'סרך' אינו נזכר. הוא הדין למונחים מקוריים נוספים, כגון: סוד, קץ, אור. כך שהמבקר שאינו דובר עברית מודרנית אינו נחשף לאוצר המילים המיוחד של הכת. באופן מוזר, דווקא המונח 'הודיות', שהוא שם מודרני שנקבע למגילה, בא

24. על פי הכיתוב, אורכה "8,149 מ'", וראוי, כמובן, להמיר את הפסיק בנקודה.

25. יחד עם מגילת "מלחמת בני אור בבני חושך" מוצגת גם "מגילת ירושלים החדשה", הכתובה ארמית, וקשה לקריאה (סימנה: 4Q554. ראה: F.G. Martínez and E.J.C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls – Study Edition II*, Leiden 1997-1998, pp. 1106-1110). האוצרים מקשרים אותה אל החזון העתידי של "מלחמת בני אור בבני חושך", ואומרים: "אז יוכלו אנשי העדה לחזור לירושלים ולקיים את עבודת האלהים כהלכתה במקדש העתידי שיעמוד בדרישותיהם ההלכתיות המחמירות, כמתואר למשל במגילת ירושלים החדשה".

26. מגילת סרך היחד יצאה לאור במהדורה מדעית מבוארת בידי יעקב ליכט (לעיל), הערה 9. בביקור השני ראינו יריעה אחרת מן המגילה, ולצדה טופס נוסף של "סרך היחד", שנתגלה במערה אחרת (סימנה: 4Q258; פרסום: *DJD* 26, 1998, pp. 83-128). בכיתוב המלווה צוין, כי נמצאו בקומראן שרידים של שנים עשר עותקים של החיבור.

בתעתיק בתרגום האנגלי.²⁷

בכמה מקרים מוצגים באותו חלון תצוגה שני חלקים של מגילה אחת, בשני לוחות תצוגה נפרדים: מגילת המקדש בחלון השישי, מגילת ההודיות בחלון השביעי ומגילת "מלחמת בני אור בבני חושך" בחלון השמיני. אלו הן מגילות ארוכות, ובכל פעם שמוחלפת התצוגה מוצגות יריעות אחרות מכל מגילה.²⁸

ה. כתר ארם צובה

כאמור, תצוגת כתר ארם צובה היא מן החידושים העיקריים בתצוגה החדשה. אולם לצערנו מצאנו כמה פגמים בתצוגה זו: כדי להגיע אליה חייב המבקר לרדת במדרגות תלולות, ואחר כך לשוב ולטפס במדרגות שממול. המתקשים בהליכה - ובמיוחד נכים - ייאלצו לוותר על התצוגה. זו אכן בעיה ארכיטקטונית שקשה למצוא לה פתרון פשוט. אולם, אין גם שילוט ברור שיבהיר למבקר כי התערוכה על כתר ארם צובה מצויה במפלס התחתון (או שמא ב'מרתף'). מבקר שיגיע לבדו ואין בקרבתו קבוצות מודרכות, אף עלול לחשוב שהירידה אל ה'מרתף' אסורה... בעיה חמורה יותר היא עצם התצוגה של הכתר. הוא מובלע בין שאר המוצגים, בלא שום הבלטה, והמבקר בחטף עלול שלא להבין כלל מהו המוצג המרכזי, 'מסמר' התצוגה של הקומה התחתונה, ומהחשובים שבמוצגי ה'היכל' כולו. אוצרי התערוכה היו מוגבלים מראש בצורת החלל המיועד לתצוגה, שהוא חלל טבעתי נמוך תקרה. אולם לדעתנו, ניתן היה למצוא פתרון לבעיה גם במסגרת המגבלות הקיימות. הכתר כתוב כספר ולא כמגילה (ראה איור מספר 3), ומהפכה זו שנעשתה בתקופת בעלי המסורה, הקלה על השימוש בתנ"ך, בכך שאפשרה לקורא לדפדף במהירות ממקום במקום לגלול את המגילה, פעולה הכרוכה בטרחה מרובה.²⁹ באופן פרדוקסלי, דווקא הספר, הנוח לקריאה, קשה יותר להצגה במוזאון מאשר המגילה, שהרי בחלון התצוגה אי-אפשר להציג יותר מאשר שני עמודים (ראה איור מספר 4). גם עובדה זו מגמדת - משהו את הכתר, ועשויה לגרום אכזבה לצופה.

27. הכיתוב דן בשני סוגים של הודיות: Hodayot of the teacher ו-Hodayot of the community. מגילת ההודיות (שסימנה 1QH) נתפרסמה על ידי א"ל סוקניק, **אוצר המגילות הגנוזות שבידי האוניברסיטה העברית**, ירושלים תשט"ו. מהדורה מדעית מבוארת של המגילה: י' ליכט, **מגילת ההודיות ממגילות מדבר יהודה**, ירושלים תשי"ז.

28. בביקורנו הראשון מצאנו כי שני הקטעים ממגילת המקדש הוצגו בסדר הפוך: טורים 44-41 מימין, וטורים 28-22 משמאל.

29. המשנה (יומא פ"ז מ"א) קובעת, כי הכוהן הגדול קורא ביום הכיפורים בעל פה אחת מן הפרשיות מעניין היום: "וכהן גדול עומד ומקבל וקורא עומד, וקורא 'אחרי מות' ו'אך בעשור', וגולל ספר תורה ומניחו בחיקו ואומר: 'יותר ממה שקריתי לפניכם כתוב כאן'. 'ובעשור' שבחומש הפקודים קורא על פה". והתלמוד מסביר: "לפי שאין גוללין ספר תורה בציבור, מפני כבוד ציבור" (יומא ע"א; רש"י שם: "שיהו מצפין ודוממין לכך").

ההיכל והספר - רשמי סיור ב'היכל הספר' לאחר פתיחתו מחדש

איור מספר 3: תמונה של כתר ארם צובה כספר כרוך, שצולמה לפני שיקום הכתר ופירוקו לקונטרסים (באדיבות מכון בן-צבי).

איור מספר 4: כתר ארם צובה בתצוגה החדשה ב'היכל הספר' (באדיבות מכון בן-צבי ומוזאון ישראל, ירושלים).

ראוי היה להבליט את הכתר יותר משאר המוצגים, ולהעמיד לצדו מתקן שיאפשר לצופה 'לדפדף' בכתר, היינו בתצלום חלקי שלו, אם בעזרת 'ספר' מלאכותי העשוי דפי עץ, או באמצעי אלקטרוני של מסך מחשב שניתן לדפדף בו בעזרת לחצנים מתאימים.

הדף המוצג מן הכתר הוא מספר תהילים, והמבקר מתוודע בו לצורת הכתיבה המיוחדת של ספרי אמ"ת (איוב, משלי ותהילים), הנכתבים בכתר בשני טורים רחבים בכל עמוד. דרך הכתיבה הרגילה של הכתר, שלושה טורים בכל עמוד, מוצגת בתצלום בלוח התצוגה המלווה את הכתר, והמבקר יכול לראותה גם בדף מדברי הימים שהתגלה וצורף לכתר בשלב מאוחר, ומוצג בחלון תצוגה אחר. בביקורנו הראשון הוצגו מזמורים פ"ז-צ' בתהילים, וניתן היה להבחין בראש העמודים בכתובת הקדשה (המאוחרת בכמה עשרות שנים לכתובת הכתר): "קדש ליהוה לא ימכר ולא יגאל". כתובת כזאת באה בכתר כל עשרה דפים. בביקורנו השני הוצגו מזמורים ס"ח-ע"א.

לכתר ארם צובה צירפו אוצרי 'היכל הספר' כיתוב יוצא דופן, המבליט את קדושתו ורגישותו:

כתר ארם-צובה הופקד כהקדש בידי מכון בן-צבי, והוא מוצג כאן על-פי החלטת ועד הנאמנים של כתר ארם-צובה והכתר הקטן. מפאת קדושתו הוועד מבקש מן הקהל המתבונן בו לנהוג בכבוד המתבקש.

התצוגה מבקשת לספר את סיפורו של הכתר, כמו שמובע בשם שניתן לה: "גולת הכתר"³⁰ - נדודיו של כתר ארם צובא". אולם לצד זה היא מבקשת לספר גם את תולדותיו של התנ"ך, ולפיכך היא פותחת בממצא תנ"כי מתגליות מדבר יהודה. נבחר פה קטע מספר תהילים שנמצא בנחל חבר שמדרום לעין גדי, ולפיכך יש בו ייחוד מסוים מן המגילות שבאולם הראשי, שנמצאו כולן בקומראן. בביקורנו השני הוצגה מגילה אחרת, אף היא מגילת תהילים, ואף היא לא נמצאה בקומראן. זוהי מגילת תהילים ממצדה (Mas 1e), ובמאמץ מסוים ניתן לזהות בה את מזמור פ"ג: "אלהים (!) שיתמו כגלגל [...] מלא פניהם קלון". אף בכתר ארם צובה שבמרכז, ובתנ"ך 'כתר

30. מקור הצירוף "גולת הכתר" הוא בביטוי "גולת הכותרת". מקור הביטוי הזה הוא בתיאור העמודים של מקדש שלמה, שנזכרו בו "גִּלְת הַכֹּתֶרֶת" בלשון רבים (מל"א ז', מא-מב). בימי הביניים הפך הצירוף לניב המציין אדם יוצא דופן, כמו בפניות האלה: "גולת הכותרת, עטרת ישראל, עמוד הימיני, יסוד עולם, פטיש המפוצץ" (תשובות ראב"ה, סי' תתקעו); "אדרת צמרת, גולת הכותרת, ממשח הסוכך ביקר ותפארת" (ש"ת הרא"ש, כלל ב סימן יד). בעברית החדשה נשתנה שימושו של הניב הזה, והוא מתאר 'נקודת פסגה, שיא' בתחום מסוים, כגון: "היקב בראשון לציון - גולת הכותרת של התעשייה העברית הראשונה" (אתר האינטרנט 'ראשון עירי' של עיריית ראשון לציון - www.cramim.rishon.k12.il).

ירושלים' שבסוף התצוגה, מוצגים מזמורי תהילים, וכך נוצר חוט קישור משולש בין שלוש תקופות.

תצוגת הכתר כוללת לוח פתיחה, ותשע 'תחנות' היסטוריות הקשורות בו. חלקן מלוות במוצגים אותנטיים, וחלקן מוצגות רק בכיתוב המלווה בעיטור מצולם. התחנה הבעייתית שבכולן, היא התחנה הראשונה: "מספרים מקודשים לקובץ קדוש". הנושא הנידון כאן הוא תהליך היווצרותו של התנ"ך. דעות מסוג מסוים מאוד הוצגו כאן בצורה נחרצת, ולא הוזכרה לצדן שום דעה אחרת. את דעתנו בעניין זה כתבנו במפורט בנספח למאמר זה. התחנה השנייה, "ממגילה למצחף", מלווה כאמור במגילת תהילים ממדבר יהודה, ומלמדת דבר חשוב על מעמדו של "טיפוס המסורה" בסוף ימי הבית השני ובימי המשנה. וכך נאמר בכתובית שבתחנה זו:

מהמגילות המקראיות שנמצאו בקומראן אנו למדים, כי בקרב ישראל הילכו כמה נוסחים של הטקסט המקראי, אם כי אחד מהם - ה'קדם-רבני' או ה'קדם-מסורתי' - נהנה ממעמד מכובד יותר (כ-40% מהמגילות כתובות על פיו). לקראת סוף תקופת הבית השני התבסס אותו נוסח והפך לסמכותי בקרב הזרם המרכזי של היהדות: קטעי מגילות המקרא המאוחרים יותר שנתגלו במצדה, בנחל מורבעאת, בנחל חבר ובנחל צאלים הם עדות לכך.

בתחנה השלישית, שכותרתה "לידת ה'כתר'", מוצג הכתר עצמו. נגלה פה 'סוד כמוס' הידוע רק למתי מעט: הצופה בתצוגה רואה לפניו ספר מרובה דפים, וסבור שלפניו הכתר בשלמותו, אולם חדי העין יוכלו להבחין כי רק דפים בודדים מן הכתר מוצגים לפניו, ומאחוריהם 'דפי דמה'. רוב דפי הכתר שמורים בארון אחסון מיוחד במעבדות המוזאון.³¹

התחנה הרביעית, "הרמב"ם והכתר" (בקיר הנגדי), אינה מלווה במוצג, אלא רק בתצלום הקטע מהלכות ספר תורה שבו הרמב"ם מתייחס לכתר, מכתב יד אוקספורד שבסופו חתימתו של הרמב"ם המאשרת את דיוקו של הנוסח.³² התחנה

31. הדפים המוצגים הם דפים 257-258 מתוך 294 דפי הכתר (ובביקור השני: דפים 252-253), ומקומם אפוא בחלקו האחרון של כתב-היד; אך בתצוגה נראה כאילו הכתר פתוח באמצעו. ומעשה באחד מגדולי חוקרי המגילות שסייר עם תלמידיו ב'היכל הספר', וטען בלהט שהכתר כולו מוצג כאן, שאם לא כן היה על האוצרים לציין את הדבר.

32. דברי הרמב"ם על מעשהו של בן אשר בכתר: "לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו" (משנה תורה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פ"ח ה"ד), תורגמו לאנגלית: "because it had been corrected by Ben Asher himself, who worked on its details closely for many years and corrected it many times whenever it was being copied". המתרגם קרא "כמו שהעתיקו" ופירש את הדברים באופן מוזר, כאילו נעשתה ההגהה אגב העתקת הכתר. אולם הקריאה הנכונה היא "כמו שהעתיקו", כלומר ההגהה של

החמישית דנה במעברו של הכתר "ממצרים לארם-צובא". המוצג המצורף בה הוא "הכתר הקטן", שנשמר אף הוא בארם צובה. כתב היד הזה, המוצג כאן בשלמותו, נכתב באיטליה במאה הארבע עשרה בידי סופר אשכנזי, כנאמר בכיתוב המלווה. ואם כן, הקישור שלו אל המעבר "ממצרים לארם צובא" מאולץ. גם כאן מוצבת כיתובית המבקשת מהמבקרים לכבד את הספר המקודש.

בתחנה השישית, "תהילת 'הכתר'", מתועדות עדויות על סופרים וחוקרים שבאו ממרחקים לבדוק את הכתר ולעיין בו. מוצג פה קטע מיומנו של פרופ' משה דוד קאסוטו, המתאר את ביקורו בחלב בשנת 1943, קולופון של הכתר שהעתיק פרופ' קאסוטו, ותנ"ך ששלח המגיה והמדקדק ר' שלום שכנא ילין, ובשוליו נרשמו הערות על נוסח הכתר.³³ לדעתנו, חלק מן העדויות האלו, ובעיקר שתי העדויות האחרונות, שייכות יותר לתחנה השמינית - "הצלת הכתר",³⁴ שהרי 'הצלתו' של הכתר כוללת לא רק את איתור חלקיו האבודים (דף מדברי הימים וקרע דף מספר שמות), אלא גם את שחזור נוסחו של הכתר לתורה ולחלקים אחרים שלא נשתמרו, באמצעות שני התצלומים ששרדו ממנו, ובעיקר בעזרת המגוון הגדול של ההערות שרשמו העולים לרגל' במשך הדורות.

בין התחנות הקשורות לתולדות הכתר, באים שני חלונות תצוגה הבולטים לחלל האולם, ומציגים שתי 'הרחבות רקע': האחד מציג את "אומנות הסופר בימי הביניים", ומשנהו - את "תשמישי הקדושה של קהילת חלב". ראוי לעמוד פה על מוצג מעניין אחד הבא בחלון השני. זהו טס כסף, המוקדש "ק'ודש] לה' לכבוד הקדו[ש] אהליאב בן אחיסמך ז"ל. זכה בה כו יהודה אברהם סלאמיה הי"ו זכותו יע"א, ש[נת] תרס"ח". ליד המוצג הזה נכתב "סוריה 1908", אולם נראה שמקורו בנבי סג'ד שבהר הלבנון הדרומי (1122 מ' מעל פני הים, כ-30 ק"מ ממזרח לצידון), שבו זיהתה המסורת היהודית את קבר אהליאב בן אחיסמך.³⁵

בן אשר הייתה לפי המסורת המקובלת העוברת מדור לדור. ראה: מ' גלצר (לעיל, הערה 2), עמ' 226, והערה 6.

33. ראה: י' עופר, 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספונות ס"ח ד (יט), ירושלים תשמ"ט, עמ' 277-344; הנ"ל, 'כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 295-353.

34. תהליך השימור שעבר הכתר במעבדות מוזאון ישראל מתועד בתמונות, ומשוך אף הוא אל "הצלת הכתר".

35. אהליאב בן אחיסמך היה הצדיק' של יהודי צידון, ויהודים הגיעו גם ממקומות רחוקים לפקוד את המקום. במקום לא הייתה נוכחות יהודית קבועה, אבל בעת הזימור (= 'הביקור', ההילולה השנתית) היה נהוג לבוא למקום למשך שלושה ימים, ולהביא ספר תורה. היו יהודים מצידון שנקברו כאן בסמוך לקבר הצדיק, על פי מסורת שראתה במקום הזה 'ארץ ישראל', לעומת צידון שנחשבה 'ארץ העמים'. ראה: ז' וילנאי, מצבות קדש, ירושלים תשכ"ג, עמ' קל-קלב, ושם הפניות. תכשיט דומה של ספר תורה שהוקדש לאהליאב

ההיכל והספר - רשמי סיור ב'היכל הספר' לאחר פתיחתו מחדש

בחלון התצוגה האחרון, "ה'כתר' כסמל", מוצגת מהדורת המקרא המהודרת **כתר ירושלים**,³⁶ וזכרות גם המהדורה המדעית שמוציא לאור 'מפעל המקרא' של האוניברסיטה העברית, ומקראות גדולות הכתר הכוללות את הערות המסורה הגדולה והקטנה של 'הכתר', בהוצאת אוניברסיטת בר אילן.³⁷ בסיום התצוגה באות מילות סיום נשגבות, שהן בבחינת חתימה לכלל התצוגות של 'היכל הספר':

לאחר כאלף שנות נדודים ותלאות אין-ספור עד סף כליה, קם 'כתר ארם-צובא' לתחייה כאן בירושלים. הצגתו יחד עם מגילות מדבר יהודה, שגם הן 'חזרו לחיים' לאחר אלפיים שנה, והעובדה ששלוש מהן נקנו על-ידי פרופסור סוקניק ימים אחדים לפני שרפת בית-הכנסת בחלב, קושרות יחד את גורלם של שני אוצרות רוח אלה. המטען הסמלי הנלווה אליהם מצטרף למשמעותו של 'היכל הספר', המייצג את רעיון התחייה מחדש של העם היהודי לאחר אלפיים שנות נדודים, גלות וכמעט כליה, כמאמר הנביא יחזקאל ב'חזון העצמות היבשות': '[ו]נתתי רוחי בכם וחיייתם...' (לז: יד).³⁸

- בן אחיסמך הגיע בשנות השמונים בעקבות מלחמת הלבנון לקריית שמונה, ונמכר לאספן במכירה פומבית (מפי זאב ארליך).
36. **כתר ירושלים - תנ"ך**, האוניברסיטה העברית, על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר, ירושלים תש"ס, 874 + 34 עמ'. פיקוח מדעי על המהדורה: יוסף עופר.
37. קדמה לכל המהדורות האלה המהדורה שהוציא הרב מרדכי ברויאר ב'מוסד הרב קוק', והמשולבת גם בסדרת **דעת מקרא**, וראוי היה להזכיר גם את המהדורה הזאת.
38. נעיר כאן על כמה דברים שחסרו לנו כליווי לתצוגה, ויש מקום להשלימם בעתיד: האפשרות של הדרכה קולית באמצעות המכשיר הניתן לכל מבקר במוזאון, לא נוצלה כראוי. החלק העוסק באנשי קומראן מלווה במערכון דמיוני המתאר שני אנשים הבאים לקומראן ומבקשים להצטרף אל הקהילה החיה במקום, אך אין הסברים מדעיים על המוצגים. כמו כן אין ליווי קולי באולם המגילות ובתערוכת כתר ארם צובה. גם חומר כתוב אינו מוצע למבקרים. מבקר שאינו שולט בשתי שפות התצוגה (עברית ואנגלית) - יתקשה להבין את המוצגים ומשמעותם. בחנות המוזאון לא מצאנו פרסום מעודכן המתייחס באופן ישיר לתצוגה החדשה ב'היכל הספר'. ניתן לרכוש שם חוברות העוסקות בצד הארכיטקטוני של 'היכל הספר', וכן חוברות שהופקו בזיקה לתערוכות שונות שהוצגו בעבר: **יום בקומראן** (קיץ תשנ"ז); **סוד ההיכל: בעקבות מגילת המקדש** (תשס"ג-תשס"ד).
- באתר האינטרנט של המוזאון (נבדק בראשית סיוון תשס"ה), המבקר מופנה לספרות מחקרית בסיסית הקשורה למגילות מדבר יהודה, וכן מוצע לו קישור לאתר של מרכז 'אוריון' לחקר המגילות. התפריט באתר כולל הפניה אל המגילות המוצגות ב'היכל הספר', אולם במקום רשימה של המגילות ודברי הסבר כלשהם - מסופר על הסבב בהצגת המגילות, הפוטר כביכול את בעלי האתר מפירוט המגילות המוצגות. אגב, למבקר ב'היכל הספר' שלא הקדים לביקורו במקום גלישה באינטרנט, לא נאמר דבר על הסבב בהצגת המגילות, ועל

נספח: 'היכל הספר' והיווצרותה של תורת משה'

עניין אחד הטריד אותנו במיוחד בתצוגת הכתר שב'היכל הספר'. אוצר התערוכה ביקש לספר את תולדותיו של ספר התנ"ך מראשיתו ועד ימינו, ונזקק לשם כך למסקנותיהם של חוקרי המקרא. הנה דברים המופיעים בשני לוחות התצוגה הראשונים בתערוכה:

גולת הכתר: אחת המהפכות הרוחניות הגדולות ביותר בתולדות האנושות התחוללה, כאשר לקראת סוף תקופת הבית הראשון, ובמיוחד על רקע חורבנו וגלות בבל (המאה ה-6 לפני הספירה), החל עם ישראל להפוך מסורות קדומות לכתבים מקודשים. מאותו רגע ואילך נפתח תהליך שסופו במאות הראשונות לספירה, עם יצירת קובץ הספרים המקודשים, התנ"ך.

מספרים מקודשים לקובץ קדוש: לפי המסופר במקרא, מצא חלקיה הכהן הגדול 'ספר תורה' (גרסה קדומה של ספר דברים?) בבית-המקדש, בתקופת המלך יאשיהו (ממלכת יהודה, 609-639 לפני הספירה). אירוע זה הוא העדות הראשונה לתהליך המהפכני שהחל להתחולל בישראל, ושבמסגרתו נקבעו הכתבים הסמכותיים בתחום האמונה והמעשה, הלוא הם כתבי הקודש. בגלות בבל קידמו את התהליך הזה חוגי הסופרים והכהנים אשר כינסו, כתבו וערכו את המסורות הקדומות של המקרא, ובמאה ה-5 לפני הספירה בקירוב נוצר הקובץ הראשון של הספרים המקודשים, הלוא הוא 'תורת משה' (חמשת חומשי תורה?).

הדעות המוצגות כאן מקובלות על רבים מחוקרי המקרא. אין צורך לומר שדעות אלה מנוגדות למה שהמקרא אומר על עצמו, ולמה שהנחה את המאמינים בקדושתו במשך אלפי שנים. קשה לצפות מאוצרי התערוכה שיביאו רק את המסורת המקובלת בקרב המאמינים ויתעלמו מדעות מקובלות במחקר. אולם לטעמנו, כל העיסוק בשאלות אלו אינו מתאים ל'היכל הספר'.

דווקא במוזאון, שבו מראה עיניים הוא העיקר, עדיף היה שלא להיכנס לתאוריות ביקורתיות אלו, שכידוע אינן מבוססות על שום ממצא קונקרטי. ומכל מקום, בוודאי לא היה ראוי להציג תיאוריות משוערות כאילו הן אמת מוחלטת ויחידה. פנייתנו אל אוצר המגילות הגנוזות ומנהל 'היכל הספר', ד"ר אדולפו רויטמן, נענתה רק במידה מצומצמת מאוד, בהסכמה עקרונית להוסיף משפט הסתייגות הקובע כי הדברים הנאמרים הם "לפי דעת רוב החוקרים". אנו מביאים פה את עיקרי דברינו, ועיקרי תשובתו של ד"ר רויטמן.

האפשרות שבביקור נוסף יוצגו לעינינו מגילות אחרות. באתר האינטרנט לא נזכרת ספרות הקשורה לכתר ארם צובה.

במכתבנו מיום כ"ה בתשרי תשס"ה (10 באוקטובר 2004) כתבנו:

לדעתנו, הבעיה בכיתובים ב'היכל הספר' אינה של רגישות, אלא של הצגת דברים מאוזנת. שהרי כלל ראשון בכתיבה מדעית ובכל למידה בכלל, הוא הבחנה בין נתונים לבין פרשנות, וכמובן בין ספק לבין ודאי.

גם דברי הסבר המלווים מוצגים במוזאונים חייבים בהבחנה זו. בקומה העליונה של 'היכל הספר' אכן ניכרת הבחנה כזאת בדרך כלל. על האתר של קומראן נכתב **שלדעת רוב החוקרים** כאן היה משכנם של אנשי הכת שכתבה את המגילות. בכל הכיתוביות המציגות את ממצאי אזור ים המלח, נמצאים פעמים אחדות ביטויים כמו 'ש סוברים', 'לדעת חוקרים מסוימים' וכד'. כך נכון וראוי לנהוג.

והנה כשהמבקר יורד במדרגות כדי לפגוש בכתב היד המופתי ביותר של המקרא, מתחלפת השפה. כאן ההשערות הופכות לעובדות. כידוע אין ולא נמצא עד היום שום יָד כתוב ל-P או ל-D. כל ההשערות הללו אינן אלא שחזור של חוקרים. הזכרתן כהשערה היא לגיטימית, אבל הצגתן כעובדות היא חטא לאמת המדעית.

זאת ועוד, יש ויש חוקרים דגולים, ובראשם מ"ד קאסוטו שהוא הדמות המחקרית המרכזית בקומה זו שב'היכל הספר', אשר שללו בתקיפות את תורת התעודות וסברו שספרי התורה נכתבו בתקופה קדומה קרובה לאירועים שעל אודותיהם הם מספרים (עיין למשל: מ"ד קאסוטו, **תורת התעודות**, ירושלים תשכ"ה, וראה בדברי הסיכום שם, עמ' 86; A. Hurvitz, 'Dating the Priestly Source in Light of the Historical Study of Biblical Hebrew a Century after Wellhausen', *ZAW* 100, Supplement [1988], pp. 88-100; K.A. Kitchen, 'The Tabernacle A Bronze Age Artefact', *Eretz-Israel* 24, Jerusalem 1994, pp. 119*-129*). הפגיעה כאן היא אפוא ברמה המקצועית של 'היכל הספר'.

לאמתו של דבר יש מקום לדבר גם על פגיעה ברגשות: פגיעה ברגשותיהם של מיליוני יהודים ונוצרים ש'היכל הספר' מחכה להם. מבקרים אלה באים ל'היכל הספר', לפעמים בחרדת קודש, כדי לתהות על שורשי הווייתם ואמונתם. אנשים אלו אינם חוקרים העוסקים בכדי חרס ושרידי פפירוסים, הם מחפשים את מה שמעבר לזה. הנהלת המוזיאון ו'היכל הספר' משקיעה מחשבה ביצירת אפקטים יצירתיים הפונים אל הנשמה ואל הרגש של המבקרים הלא-מקצוענים. הכחשת אמיתות היסוד המקובלות של התנ"ך עלולה לבלבל לגמרי מבקרים מסוג זה (שמבחינה מספרית הם הרוב) ולהוציא את כל הטעם מביקורם במוזיאון ואולי בארץ בכלל.

במקרה של **כתור ארם צובה** יש כאן עוד גורם בעל חשיבות מכרעת, והוא ועד הנאמנים המופקד על הכתור. בתוך 'היכל הספר' יש כיתובית יוצאת דופן שבה נכתב שאנשי ועד הנאמנים פונים אל המבקרים לנהוג כבוד במקום בעוברים בסמוך לספר המקודש! קשה להאמין שאנשים אלו החרדים עד כדי כך לכבודו של הספר, אשר הם בוודאי ברובם אנשים מסורתיים, יעברו בשתיקה על טקסט המלווה את הכתור ובעצם שולל במידה רבה את הממד הנצחי שבו, והרי אין ספק שבמוקדם או במאוחר הם עתידים להתוודע לתוכן הכיתוביות המלוות את האוצר שעליו הם מופקדים.

לדעתנו, מוזאון אינו המקום לדיונים ספרותיים-היסטוריים משוערים. כשם שמוצגים מאזור ים המלח אינם מלווים בהסברים על הדרך שבה נוצר הבקע הגאולוגי של ים המלח, כך אין צורך להיכנס לפרטים באשר לדרכי התגבשותם של חמישה חומשי תורה ודי בהצגה כללית של הדברים.

ד"ר רויטמן ענה לנו ב-26 באוקטובר 2004:

תפישתכם שה"מוזאון אינו המקום לדיונים ספרותיים-היסטוריים משוערים" אינה מקובלת עלי, וכך גם מסקנתכם ש"אין צורך להיכנס לפרטים באשר לדרכי התגבשותם של חמישה חומשי תורה". למיטב הבנתי, טוב לו למוזיאון שלא יהיה אדיש למחלוקות מדעיות, ולעתים הוא אף מחויב לנקוט עמדה בנושאים השנויים במחלוקת. עם זה, מקובלת עלי הטענה שיש להציג את הדברים באיזון ואף להבחין בין נתונים לבין פרשנות ובין ספק לוודאי. על כן אני מוכן לשקול את שילובן של המילים 'לפי דעת רוב החוקרים' או נוסח דומה בפנל 'מספרים מקודשים לקובץ קדוש', וזאת כדי להסיר כל ספק שמדובר בהשערה ולא בעובדות מוצקות. מובן לכול כי לא הייתה לי שום כוונה לפגוע ברגשות המבקרים, ועל כן השתדלתי לומר את הדברים שאני מאמין בהם בנועם ובעדינות. לשיטתכם, "הכחשת אמיתות היסוד המקובלות של התנ"ך עלולה לבלבל לגמרי מבקרים מסוג זה... ולהוציא את כל הטעם מביקורם במוזיאון ואולי בארץ בכלל". אך בניגוד לתחזית הקודרת שלכם, מהתנסות אישית אני יכול לקבוע שדבר כזה לא קרה עד כה. ההפך הוא הנכון. קיבלנו מחמאות רבות על התערוכה, ובימים אלה אנו עדים לגל הולך וגואה של מבקרים (דתיים וחילוניים כאחד) בתערוכה.